

જ્ઞાન અને સ્વાનુભૂતિ—એક વિચારણા

લેખક : પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીચરણના શિષ્ય પૂ. પં. શ્રીભાનુવિજયજીગણશિષ્ય
પૂજ્ય મુનિ શ્રી અમરેન્દ્રવિજયજી

“ જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં કરે કર્મનો ખેડ,
પૂર્વકાંડી વરસાં લગે અજ્ઞાની કરે તેડ. ”

આમ જ્ઞાનનો ઘણો મહિમા શાસ્ત્રોમાં ગવાતો આપણે સાંભળીએ છીએ. ૧ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જેનું આટલું બધું મહત્ત્વ જ્ઞાનીઓ આંકે છે એ જ્ઞાન શી વસ્તુ છે ?

શું માત્ર પુસ્તકો વાંચી જવાં, ઘણાં આગમો કંઠે હોવાં, કે એમાં ગણાવેલ પદાર્થોના ભાંગા અને ભેદ-પ્રભેદો આંગળોના વેઢે ગણાવી શકાય એવી કુશળતા પ્રાપ્ત કરી લેવી, કે પછી પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્યનું નવનિર્માણ કરવું, એ જ્ઞાની થવા માટે જરૂરી છે ? કે જ્ઞાની થવા માટે બીજી પણ કોઈ શરતો છે ?

એક રીતે જોઈએ તો, જગતમાં આજે વિજ્ઞાન, વાણિજ્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રે ઘણું જ્ઞાન ભેગું કરતી અનેક વ્યક્તિઓ આપણને જોવા મળે છે.

અર્વાચીન વિજ્ઞાન માત્ર એક માખીના જ એટલા ગદા પ્રકારો બતાવે છે, કે માણસ એ બધાનું—તેની ટેવો, સમૂહવ્યવસ્થાદિનું—અધ્યયન કરે તો આખી જિંદગી પૂરી થઈ જાય. અરે ! ફક્ત કોખીની એકસો જાતો ગણાવે છે વનસ્પતિશાસ્ત્ર. અને વિજ્ઞાનની આવી

૧. જં અન્નાણી કર્મ્મ, સ્વેદં બહુયાદં વાસકોઢિદિં ।
તં નાણી તિદ્ધિં મુત્તો, સ્વેદં ઉમાસમેત્તેણ ॥

—શ્રી બુદ્ધતકદ્વપભાષ્ય, ખંડ ૨. ઉદ્દેશો ૧, ગાથા ૧૧૭૦.

૨. ક્રિયાશન્યં ચય જ્ઞાનં, જ્ઞાનશન્યા ચ યા ક્રિયા ।
અનયોરન્તરં જેયં, માનુસ્યોતયોરિવ ॥

—જ્ઞાનસાર, પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૧૧.

તો કેટલીય શાખા-પ્રશાખાઓ છે, તેમાંની કોઈ એકનું અધ્યયન કરવામાં જ આખી જિંદગી ખરચી નાંખનારા છે આ જગતમાં! ધારો કે કોઈ વ્યક્તિએ વિશ્વનાં મોટામાં મોટાં ગ્રંથાલયોમાં ગણુના પામતી મોસ્કોની લાયબ્રેરીનાં ૪૦ લાખ પુસ્તકો વાંચીને ધારી લીધાં, એમાં ભરેલું જ્ઞાન મેળવી લીધું; તો આપણે એને જ્ઞાની કહીશું? તમે કહેશો: “ના, એ તો ફક્ત માહિતી કહેવાય.” તેમ કોઈએ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું, મોટામોટા જ્ઞાન-ભંડારોમાં સંગ્રહીત સકળ શાસ્ત્રોમાં પારંગતતા મેળવી, તો એણે જ્ઞાન મેળવ્યું એમ કહેશો કે માહિતી મેળવી એમ કહેશો?

શાસ્ત્રો તો ત્યાં સુધી કહે છે કે સાડાનવ પૂર્વ ભણી જનાર પણ અજ્ઞાની હોઈ શકે.

જેમ પહેરવેશ ઉપરથી કોણ કેટલું ભણેલો છે તે ન કહી શકાય—મેલાંઘેલાં કપડાં-વાળો વિદ્વાન હોઈ શકે અને મૂલ્યવાન કપડાં પહેરીને સુઘડ દેખાતો માણસ પણ અબૂઝ હોઈ શકે—તેમ શાસ્ત્રોના માત્ર ઓછા-વધતા બહુપણાથી જ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો વિભાગ ન કરી શકાય. ઘણું ભણેલો અજ્ઞાની હોઈ શકે; અને એકે શાસ્ત્ર ન ભણેલો મહાજ્ઞાની હોઈ શકે.

તો પછી આરાધનાની કાયાપલટ-ધૂળનું સોનું—કરનાર “જ્ઞાન” એ શી વસ્તુ છે? જ્ઞાનનું મહત્ત્વ ખતાવનાર શાસ્ત્રવચનોમાં “જ્ઞાન” શબ્દથી શું અભિપ્રેત છે? જ્ઞાન શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ શો?

કોઈ વ્યક્તિ (દા. ત. નોબેલ પારિતોષિકના સ્થાપક આલફ્રેડ નોબેલ)ના નામથી અને કામથી આપણે પરિચિત હોઈએ, પણ પ્રત્યક્ષ કે છબી દ્વારા એનું રૂપ જોયું ન હોય, તો એ વ્યક્તિનો આપણને અકસ્માત્ ભેટો થઈ બય ત્યારે આપણે એને ઓળખી શકીએ ખરા?

આપણે જ્ઞાનને નામથી ઓળખીએ છીએ, અને કામથી—ક્રિયા કરતાં અનેકગણી કર્મનિર્જરા કરાવનાર વગેરે તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ; પણ એનું સ્વરૂપ શું?—એ વિચાર કદી કર્યો છે? એને પિછાણી શકીએ એવી સ્થિતિ છે આપણી?

તો ચાલો, વિવિધ દષ્ટિકોણથી જ્ઞાનનું નિરીક્ષણ કરી આપણે એના સ્વરૂપનો અહીં વિશેષ પરિચય મેળવીએ.

મુમુક્ષુની જ્ઞાન-પ્રવૃત્તિ

એન્જનીયરીંગ લાઈનમાં દાક્ટરીનું કે સર્જરીનું જ્ઞાન એ કોઈ ક્વોલીફિકેશન-લાયકાત નથી; એ જ્ઞાન ઇજનેરીના ક્ષેત્રમાં જ્ઞાન ગણાતું નથી; તેમ સફળ દાક્ટર થવા માટે કાયદાપોથીઓનું જ્ઞાન ઉપયોગી નથી.

પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ‘જ્ઞાન’ એટલે તે તે ક્ષેત્રને સ્પર્શતા વિષયનું જ્ઞાન જ ગણનાપાત્ર બને છે. દાક્ટરને શરીરરચનાનું, રોગોનું, રોગનાં લક્ષણોનું અને દવાઓનું જ્ઞાન જરૂરી; વક્રીલને કાયદાનું, સાક્ષીઓના માનસનું, સાક્ષીની ઊલટતપાસ (Cross-examination) ની આંટીઘૂંટીનું; અને વેપારીને ઘરાકનું, માલનું, બબ્બરનું, બબ્બરની રૂખનું જ્ઞાન ઉપયોગી મનાય છે. વેપારી રાજકીય પ્રવાહો બહુવા ઇચ્છે તે પણ પોતાના વિષય સાથે એનો જે

સંબંધ છે, વેપાર પર એની જે અસર છે, તે જાણવા માટે. દાકતર કિરણોત્સર્ગ વિષે વાંચે તે શરીર ઉપર એની શી અસર છે એ વધુ સારી રીતે સમજવા અને એના પ્રતિકાર માટે શું થઈ શકે તેમ છે તે જાણવા.

એ જ રીતે, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે જ્ઞાન તે જ ગણાય છે જે આત્મા સંબંધી હોય. મુમુક્ષુ બીજી વસ્તુઓનું—જગતનું જ્ઞાન મેળવે તે પણ આત્મા અને જગતનો સંબંધ સમજવા. જગતની માહિતી મેળવતાં પણ તેના કેન્દ્રમાં આત્મતત્ત્વ—ચૈતન્ય જ હોય. આત્મનિર્મળતાના પ્રકટીકરણમાં જે સહાયભૂત હોય તેવું જ્ઞાન જ અહીં ગણનાપાત્ર બને છે. ચૈતન્યને બાબુએ રાખી એકલી જગતની માહિતી કોઈ ગમે તેટલી મેળવે, પણ આ ક્ષેત્રમાં એની ઉપયોગિતા ન ગણાય. આત્મા, જગત અને એ બે વચ્ચેનો સંબંધ, એ મુમુક્ષુની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનો વિષય હોય.

પ્રથમ શ્રુત-શાસ્ત્રશ્રવણ કે અધ્યયન, પછી એના ઉપર ચિંતન, અને એમાંથી ભાવનાજ્ઞાન સુધી પહોંચે તેવો ક્ષયોપશમ જ બની જાય. આમ મુમુક્ષુનું જ્ઞાન આગળ વધતાં વધતાં સ્વાનુભવ સુધી પહોંચે.

શાસ્ત્ર લણીજવામાત્રથી આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. શ્રુતથી મેળવેલું જ્ઞાન પરોક્ષ છે, તેથી તે સ્પષ્ટ ન હોઈ શકે. “અસ્પષ્ટં પરોક્ષમ્.”^૩ તેથી, આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. “સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્!”^૪

આપણા રોજના વ્યવહારમાં પણ “દાકતરે કે વકીલે કેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યા છે?”—એ નથી જોવાતું; પરંતુ તે રોગનું નિદાન કરી શકે છે? દવાથી આપણને આરામ આપી શકે છે?—એ જોવાય છે. એ કરી શકે તે દાકતર માન્ય બને છે; જે કેસ જીતી આપે તે વકીલ માન્ય બને છે; તેમ કર્મ સામે, ભવ સામે જીત અપાવે તે જ્ઞાન મુમુક્ષુ વાંચે છે. એ માટે શાસ્ત્રાધ્યયન સાથે સાધના જોઈએ.

લાખો શ્લોકપ્રમાણ સાહિત્યનું નવનિર્માણ કરનાર ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજને અનુભવજ્ઞાન લાઘ્યું ત્યારે એમના મુખેથી સરી પડેલા આ ઉદ્દગાર છે :

“સંશય નવિ ભાંજે શ્રુતજ્ઞાને, અનુભવ નિશ્ચય જેઠો;
વાદવિવાદ અનિશ્ચિત કરતો, અનુભવ વિષ્ણુ જય હેઠો રે.”

અનુભવજ્ઞાનના નિર્માણ પ્રકાશ આગળ જીવનભરના અથાક પરિશ્રમથી મેળવેલું બહોળું શ્રુતજ્ઞાન એમને ફિક્કું લાગે છે, “જૂઠું” લાગે છે.^૫

આત્મસ્વરૂપનું અભ્યાસ એ જ અજ્ઞાન છે. એ અજ્ઞાન ટાળી આપે તે જ્ઞાન. દેહાધ્યાસ ટળે—દેહમાં આત્મયુદ્ધિ એટલે કે “હું” એ યુદ્ધિ ટળે, સ્વરૂપનું અનુસંધાન ચાલુ રહે—કર્મકૃત ભાવોમાં “હું” યુદ્ધિ ન થાય, તેનું નામ જ્ઞાન.

૩. પ્રમાણનયતસ્વાલોક, પરિચ્છેદ ૩, સૂત્ર ૧.

૪. એજન, પરિચ્છેદ ૨, સૂત્ર ૨.

૫. પાંચસમાં ગિમ વૃદ્ધિનું કારણ, ગોયમનો અંગૂઠો;

જ્ઞાનમાહિ અનુભવ તિમ જાણો, તે વિષ્ણુ જ્ઞાન તે જૂઠો રે.

—શ્રીપાણીસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૧૩.

આત્માનું એવું નિર્મળ, કર્ણોપકર્ણ પ્રાપ્ત થયેલું નહિ પણ પોતીકું જ (firsthand) સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવવા એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન-સ્વાનુભૂતિ આવશ્યક છે. આત્માનું આવું અપરોક્ષ જ્ઞાન, જ્ઞાન તરીકે ગણનાપાત્ર છે.

કેરી વિષે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો વાંચીએ, પણ જ્યાં સુધી તેને ચાખીએ નહીં ત્યાં સુધી તેનો સ્વાદ નથી મળતો, એટલું જ નહિ, એ (સ્વાદ) ની યથાર્થ સમજણ પણ નથી મળતી. એવું જ આત્મા વિષે છે. શ્રુતથી, તર્ક-યુક્તિ-આગમ વગેરેથી એની બૌદ્ધિક પ્રતીતિ મળે, પરંતુ ગમે તેટલું વાંચીએ, સાંભળીએ કે વાતો કરીએ પણ જ્યાં સુધી આત્માને આત્મા પોતે-ઇન્દ્રિયો કે મનની મદદ વિના-સાક્ષાત્ ન જુએ, એ આનંદસાગરનો અનુભવ ન મેળવે, ત્યાં સુધીની આત્મા વિષેની આપણી સમજ અધૂરી જ રહે છે. એક વાર પણ આત્માને નિજાનંદનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હોય ત્યારે જ આત્મતત્ત્વને તે યથાર્થપણે સમજી શકે છે.

સાધના-પ્રક્રિયા

પ્રશ્ન એ થાય કે અનુભવજ્ઞાન સુધી પહોંચાય શી રીતે ?

અહીં મુખ્ય વાત તો સ્વાનુભૂતિ માટેની તીવ્ર વ્યાકુળતા અને ઉત્કટ ઝંખના જાગવી એ જ છે. આ માનવલવ એમ જ નથી ગુમાવવો એવી તીવ્ર ચટપટી લાગી જાય તો ઉપાય અવશ્ય હાથ લાગે. આવશ્યકતા એવી વસ્તુ છે કે તે આપમેળે જ બધું શોધી કાઢે છે.

આ વ્યાકુળતા પ્રગટયા પછી સત્તા, પ્રતિષ્ઠા, નામના, કીર્તિ આદિની આકાંક્ષા નિવૃત્ત થાય છે; એમાં મેળવવા જેવું કંઈ લાગતું નથી. બાળક નાનું હોય છે ત્યાં સુધી એ દીંગલીઓ સાથે રમે છે અને એ રમતમાં આનંદ મેળવે છે. મોટું થતાં એ રમત તે છોડતો જાય છે. તેવું જ જગતની વસ્તુઓનું છે. તેમાં જ્યાં સુધી આનંદ આવે, મેળવવા જેવું લાગે, ત્યાં સુધી સમજવું કે હજી બાળકઅવસ્થા છે. શાસ્ત્રો એને ‘લવબાળ-કાળ’ કહે છે; ધર્મચાવન આવતાં જ એ બધું છૂટી જાય છે અને તે આત્મા સત્ય માટે દોડે છે.

એટલે પ્રથમ તો જીવનના ધ્યેય વિષે નિશ્ચય થવો જોઈએ. ધ્યેય નક્કી થયા પછી એની સિદ્ધિ અર્થે શું જરૂરી છે તે જાણી લઈ, સાધકે પોતાની સાધનાની યોજના (plan) ઘડી કાઢી, એ પ્રમાણે જીવનનું ઘડતર કરતાં, પ્રથમ નજીકનાં અને પછી દૂરનાં લક્ષ્યો સિદ્ધ કરતાં, આગળ વધવું જોઈએ.

*

આપણી સાધના-પ્રક્રિયાનું દ્વંકમાં દર્શન^૬

(૧) ધ્યેય : મુક્તિ=સર્વકર્મ રહિત થઈ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ.

(૨) સર્વ કર્મના ક્ષય માટે : આત્મજ્ઞાન (આત્મા સંબંધી માત્ર બૌદ્ધિક જાણપણું નહિ

૬. “ આત્મનિરીક્ષણ ” (‘ ધર્મચક્ર ’ ફેબ્રુઆરી-એપ્રિલ, ૧૯૬૨) અને ‘ આધ્યાત્મિક ઉત્થાન ’ (‘ કલ્યાણ ’, મે-જૂન, ૧૯૬૩) એ શીર્ષકો હેઠળ લેખકે અહીં રજૂ કરવામાં આવેલા મુદ્દાઓમાંના કેટલાક મુદ્દાઓનું વિશદ વિવેચન કરેલું છે.

પરંતુ આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરવું રહ્યું.^૭

(૩) આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે : આત્મા શરીરથી તદ્દન જુદો છે એનો સાક્ષાત્કાર કરવાના ઉદ્દેશથી ધ્યાનની સાધના જરૂરી છે.^૮

(૪) ધ્યાનનાં સિદ્ધિ માટે : પ્રથમ ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી રહી.

(૫) ચિત્તની સ્થિરતા માટે : ચિત્તની નિર્મળતા અને શરીરશુદ્ધિ આવશ્યક છે.

(૬) ચિત્તનાં નિર્મળતા સંપાદન કરવા : સ્વાધ્યાયમાં—શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તત્ત્વચિંતનમાં—મન પરોવી દેવું જોઈએ, જેથી બાહ્ય વિકલ્પો આપોઆપ ટળી જાય. સાથે સાથે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ અને અનિત્યત્વ આદિ બાર ભાવનાઓથી ચિત્તને હંમેશાં વાસિત કરતાં રહેવું જોઈએ.^૯

(૭) મૈત્રી આદિ ભાવોની સિદ્ધિ માટે : એટલે કે એ ભાવોને જીવનમાં ઉતારવા અને સ્થિર કરવા માટે જીવનવ્યવહાર ન્યાય-નીતિ, વ્રત-નિયમ, ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને સંયમથી નિયંત્રિત હોવો જોઈએ.

(૮) શરીરનો શુદ્ધિ આદિ માટે : તપની સાધના જોઈએ.

આ છે આત્મા અને કર્મને જુદાં પાડી આપનાર આધ્યાત્મિક સાધનાપ્રક્રિયા (process).

પાણીને તેજબળવાળું કરી તેમાંથી વિદ્યુત પસાર કરીને, એકરૂપ (પાણીરૂપ) થઈ ગયેલ હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજન વાયુઓને વૈજ્ઞાનિકો છૂટા પાડી શકે છે, તેમ આત્મા અને કર્મને જુદાં પાડવામાં વ્રત, નિયમ, સંયમ, સ્વાધ્યાયરૂપ તેજબળ અને ધ્યાનરૂપ વિદ્યુત એ બંને જરૂરી છે.^{૧૦}

૭. (૧) અત્મજ્ઞાનં ચ.....આત્મનઃ ચિદ્રૂપસ્ય સ્વસંવેદનમેવ મુખ્યતે ।

નાતો અન્યદાત્મજ્ઞાનં નામ ।

—યોગશાસ્ત્ર પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૩ની ટીકા

(૨) ખીરનીર પરે પુદ્ગલભિશ્રિત, પણ એહથી છે અળગો રે;

અનુભવ-હંસચંચુ જો લાગે, તો નવિ દીસે વળગો રે.

—સમક્રિતનઃ સડસઠ બોલની સજ્ઞાપ, ગાથા ૬૨.

૮. મોક્ષઃ કર્મક્ષયાદેવ, સ ચાત્મજ્ઞાનતો ભવેત્ ।

ધ્યાનસાધ્યં મતં તત્ત્વ તદ્ધ્યાનં હિતમાત્મન ॥

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૧૧૩.

૯. આમ્યંતરં (શૌચં) મઝ્યાદિભિશ્ચિત્તમલપ્રક્ષાલનમ્ ।

—દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા, ૨૨, શ્લોક ૨ ની ટીકા.

૧૦. (૧) પઠમપોરિસિ સજ્ઞાયં, બોયં દ્વાણં ક્ષિયાયઈ ।

તદ્યાય ભિક્ષાયરિયં પુણો ચઽત્થીય સજ્ઞાયં ॥

—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, અધ્યયન ૨૬, ગાથા ૧૨.

(૨) પૂર્વધરૂત શ્રી “પંચસૂત્ર” મહાગ્રન્થમાં પણ સામાન્યથી મુનિનું વિશેષણ “જ્ઞાન ઉદ્ધયણસંગ઒” મૂક્યું છે, એકલું અધ્યયન નહિ.

(૩) સ્વાધ્યાયાત્ ધ્યાનમધ્યાસ્તાં, ધ્યાનાત્ સ્વાધ્યાયમામનેત્ ।

ધ્યાનસ્વાધ્યાયસંપત્ત્યા, પરમાત્મા પ્રકાશતે ॥

—તત્ત્વાનુશાસન, અધ્યાય ૩, ૭, (૮૧).

આ રીતે આપણા ધ્યેય-આત્મજ્ઞાન-નું અંતિમ સાધન ધ્યાન છે; ૧૧ એ લક્ષમાં રાખી “એની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે મહાવ્રતાદિ યમ, નિયમ, તપનું આસેવન છે.”-એ સમજપૂર્વક આરાધના થવી જોઈએ; ૧૨ એમ થાય તો, એ આરાધના ઉત્તરોત્તર વધુ આત્મ-વિકાસ કરાવનારી બને. યમ, નિયમ, તપ સીવાં જ મોક્ષપ્રાપક નથી, પરંતુ તે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સ્થિરતામાં સહાયક બની પરંપરાએ મોક્ષસાધક છે.

યમ, નિયમ, તપ વગેરે સીધાં જ મોક્ષપ્રાપક છે, એવી માન્યતાને કારણે, યમ, નિયમ, તપ, સંયમાદિની શુદ્ધિ અર્થે જરૂરી આત્મનિરીક્ષણ ન રહેતાં, એનાથી નીપ-જવું જોઈતું પરિણામ પ્રગટતું નથી. દા. ત. તપના યથાયોગ્ય આસેવનથી નાડીશુદ્ધિ થવી જોઈએ; એટલે કે નાડીઓમાં રહેલ મળો (Toxins) બળી જાય; પરિણામે, શરીર હલકું ફૂલ લાગે અને, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય આદિની આરાધનામાં શરીર વિઘ્નભૂત ન રહેતાં, ચિત્તની સ્થિરતા સુલભ બને.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે બુદ્ધિની કેળવણી-બુદ્ધિના વિકાસ-ઉપરાંત હૃદયની વિશાળતાના વિકાસ ઉપર, સંયમ ઉપર, સંકલ્પશક્તિને સુદૃઢ બનાવવા ઉપર તથા ચિત્તને શાંત, શુદ્ધ અને ઇચ્છાનુસાર-એકાગ્ર કરવાની શક્તિ સંપાદન કરવા ઉપર વધારે ધ્યાન અપાવું જોઈએ. અંતઃકરણની આવી અવસ્થામાં જ વાસ્તવિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. ૧૩ તત્ત્વદર્શન મનની પ્રશાંત અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ચિત્ત ઉત્તરોત્તર વિકલ્પરહિત પ્રશાંત બનતું જાય, અને સમત્વ સ્થિર થતું જાય, એ દિશામાં નિત્ય, અવિરત પ્રયાસ કરવો જોઈએ. સામાયિક ભાવની-સમભાવની-સ્થિરતાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૪ સામાયિક ભાવ જેટલો ઊંડો તેટલું જ્ઞાન ઊંડું.

શુદ્ધજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જરૂરી વિવેક

સ્વાનુભૂતિ સુધી પહોંચવા માટે જરૂરી સાધનાનું આપણે વિહંગાવલોકન-ઊડતું અવલોકન-કર્તું; પણ ત્યાં સુધી પહોંચીએ તે પહેલાં આપણે અનુભવીઓના વચનથી-શ્રુતથી નભાવવું રહ્યું. એ જ્ઞાનાર્જનના વિષયમાં પણ આપણા ચિત્તમાં સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ. કોઈ એક વિષયનું જીવનભર અધ્યયન કરતાં રહીએ તોય પાર ન આવે એટલાં શાસ્ત્રો છે. માટે આપણા ધ્યેય વિશે નિશ્ચિત દષ્ટિ કેળવી, “શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી”-એ વિચારનો ખ્યાલ રાખી વિવેકપૂર્વક એમાંથી પસંદગી ન કરીએ તો જિંદગીભર શાસ્ત્રો ભણતાં રહીએ છતાં આત્મોન્નતિની દષ્ટિએ ખાસ લાભ ન થાય, એવું બને.

૧૧. આત્મજ્ઞાનફલે ધ્યાન-માત્મજ્ઞાનં ચ મુક્તિદમ્ ।

—અધ્યાત્મસાર, પ્રસ્તાવ ૬, શ્લોક ૧.

૧૨. મૂલોત્તરગુણાઃ સર્વે, સર્વાં ચેયં બહિષ્ક્રિયા ।

મુનીનાં શ્રાવકાણાં ચ ધ્યાનયોગાર્થમીરિતાઃ ॥

—ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, પ્રસ્તાવ ૮, શ્લોક ૭૨૬.

૧૩. વિંશતિવિશિકા, ૧, ગાથા ૧૭-૨૦.

૧૪. યદિદં તદિતિ ન વચ્ચતું સાક્ષાદ્ ગુરુણાપિ હન્ત શક્યેત ।

ઔદાસીન્યપરસ્ય પ્રકાશતે તત્ તત્ત્વં સ્વયં તત્ત્વમ્ ॥

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રસ્તાવ ૧૨, શ્લોક ૨૧.

માટે, પ્રારંભમાં, વિશ્વમાં રહેલ ચેતન અને જડ પદાર્થોના સ્વભાવનું શ્રુતથી લભ્ય દર્શન પ્રાપ્ત કરવા તેમને અંગે આગમ દ્વારા—અનુભવીઓના વચન દ્વારા—જાણપણું મેળવવું રહ્યું, કે જે પોતાને સ્વભાવદશામાં, અથવા એની વધુમાં વધુ નજીક રહેવામાં સહાયભૂત થાય.^{૧૫} જગતના ચેતન-અચેતન પદાર્થોનું જે જાણપણું વિલાવદશામાં ઘસડી જાય તે જાણપણું પણ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ “જાણપણા—અજાણપણા”નો નથી, પણ જે જાણપણું આત્માને પોતાના સ્વભાવથી દૂર લઈ જનારું હોય—પછી ભલે તે આગમ ગ્રંથોનું હોય—તે અજ્ઞાન^{૧૬}; અને જે જાણપણું સ્વભાવદશામાં સ્થાપિત થવામાં ઉપયોગી હોય કે સ્વભાવસન્નિભૂતા જગાવતું હોય તે જ્ઞાન.^{૧૭}

સાધકે પોતાની શ્રુતજ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિનું આ રીતે નિરીક્ષણ કરતાં રહેવું જોઈએ.^{૧૮}

૧૫. જગત્કાયસ્વભાવૌ સંવેગવૈરાગ્યાર્થમ્ ।

—તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અધ્યાય ૧, અને

૧૬. અહંકારવૃદ્ધિ આદિ દ્વારા

સેકંડે ત્રીજી

૧૭. સ્વભાવભાસસંસ્કાર—કારણ જ્ઞાનમિષ્યતે ।

૫૫૧ લ.

ધ્યાનધ્યમાનમતસ્ત્વન્નયત્, તથા ચોક્ત મહાત્મના ॥

—જ્ઞાનસાર, ૫ મું જ્ઞાનાષ્ટક, શ્લોક ૩, અને

૧૮. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જીવવિચાર, નવતત્ત્વ, કર્મગ્રંથ, સંગ્રહણી વગેરે ગ્રંથોમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ક્યારે કહેવાય ?—એનો વિચાર કંઈક આ રીતે કરી શકાય :—

દા. ત. જીવવિચારના અધ્યયનથી—નાના, નજીવા, નગણ્ય દેખાતા જીવો પણ આપણા સાતમા સમાન જ છે; જેમ મોટો ફોટો અને તેની એક ઈંચની કોપી; એનું કદ નાનું થતાં કેટલીક ઝીણી ઝીણી વિગતો પ્રથમ દર્શને જણાતી નથી, પણ એને એન્લાર્જ કરવામાં આવે તો, પહેલાં ન દેખાતી બધી વિગતો સ્ફૂટ થાય છે, તેમ નાના જીવજંતુઓમાં—એક કુંથુઆ સુધ્ધામાં—અને પોતાનામાં પણ કોઈ ભેદ નથી; જે ભેદ ભાસે છે, તે કર્મકૃત છે.

ભવજન્મણુ માટે કેટલું વિશાળ ક્ષેત્ર છે ! કેટલી યોનિઓ ! એકેન્દ્રિયાદિમાં કાયસ્થિતિ કેટલી દીર્ઘ છે ! કોઈ વખત આપણે પણ એ બધી અવસ્થામાં સમય પસાર કર્યો છે વગેરે વિચારણા જાગે અને તેથી ભવભીરતા—પાપભીરતા જન્મે અને નાના કીટ-પતંગ પ્રત્યે તેમ જ પાપી અધમ જીવો પ્રત્યે પશુ ધૃત્યાભાવ કે નિરસકારની લાગણી ન જન્મે; પરંતુ તેમાં પણ દેખવામાં આવતા ચૈતન્યના અંશ પ્રત્યે માન (Reverance for life) પ્રગટે.

નવતત્ત્વનું અધ્યયન થતાં—જીવ-અજીવની રપજ સમજણ આવે; સાથે પોતાના વર્તમાનમાં દેખાતા પર્યાયો કર્મને લીધે છે, અને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ કર્મથી અવરાયેલું પડ્યું છે એનું જ્ઞાન વધુ રપજ બને; સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાના સાધન તરીકે સંવર અને નિર્જરાના અંગે પ્રત્યે અભિરુચિ જાગે અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ (મુક્તિ) અર્થે તાલાવેલી જાગે.

ક્ષેત્રસમાસ, બૃહત્સંગ્રહણી (ત્રૈલોક્યદીપિકા) નું અધ્યયન ચિત્તમાં કેવા ભય પ્રેરે !—એક તીર્થાં-લોકમાં જ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો ! અને તે પણ કેટલા વિરાટકાય ! અને કદપતને પણ થકવી નાખે એટલા વિસ્તારમાં પથરાયેલો આ તીર્થાંલોક પણ જેની પાસે વામણો લાગે એવા ઊર્ધ્વલોક અને અધોલોક !

શ્રુતથી શુદ્ધિ-અંતઃકરણની નિર્મળતા-જન્મે તો એ ઉપયોગી ગણાય. પ્રત્યેક હકીકત તે કાચા અનાજના દાણા જેવી છે. તેને કોઠારમાં સંગ્રહી રાખ્યે ન ચાલે. અનાજના દાણા વડે રસોઈ તૈયાર કરી, દાંત વડે ચાવી, તેને લોહીના ટીપામાં પરિણાવીએ તો એ દેહધારણમાં ઉપયોગી બને; તેમ શાસ્ત્રોની હકીકતો અને વિગતોના સંગ્રહ-સ્થાન માત્ર બન્યે કામ ન સરે. એ વિગતોમાંથી એક જીવનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ, જીવન પ્રત્યે નવું વલણ ઘડાવું જોઈએ; માત્ર હકીકતો કે માહિતીઓને ગણી ગણે ન ચાલે.

એકલું શ્રુત એ કોઠારમાં પડેલ ખીજ તુલ્ય છે. ૧૯ શ્રવણ-વાચન પછી એના ઉપર ચિંતન થવું જોઈએ. ચિંતનથી જ્ઞાન વધે છે, ૨૦ અને તેથી મધ્યસ્થભાવ જન્મે છે, ૨૧

આધુનિક ખગોળવિજ્ઞાન (Astrology) પણ કેવડું મોટું બ્રહ્માંડ સ્વીકારે છે તેનો ખ્યાલ પણ નીચેના અવતરણથી આવી શકશે :

“ થોડા સમય પહેલાં એક ખગોળશાસ્ત્રીએ ૨૦૦ ઈંચિના વ્યાસના કેમેરા-ટૂંબીન (Telescope-camera) દ્વારા એક તારાવિશ્વનો ફોટોગ્રાફ લીધો હતો. આ તારાવિશ્વ એટલું બધું દૂર છે કે (એક સેકન્ડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલની ઝડપે અહીં આવતા) તેના પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી પહોંચતાં છ અબજ સુધી લાગે છે ! અત્યાર સુધી શોધાયેલા તારાવિશ્વમાં આ તારાવિશ્વ દૂરમાં દૂર છે

“ આપણા નવ ગ્રહ અને સૂર્ય મળીને સૂર્યમંડળ બને. અને આવાં અબજો સૂર્યમંડળોનું એક તારાવિશ્વ બને ! એવાં તો ઘણાં તારાવિશ્વો આ બ્રહ્માંડમાં છે.”

આ વિરાટ વિશ્વમાં વ્યક્તિનું સ્થાન દરિયાકાંઠાની રેતીના એક કણ જેટલું પણ કહી શકાય ખરું ? આ બધું નજર સામે તરવરતું દેખાય તો વ્યક્તિને પોતાનાં ક્ષણિક, અદ્ય સુખદુઃખ ઉન્માદ કે ગ્લાનિ જન્મોની શકે ખરાં ?

પોતાની આકાંક્ષાઓ, પ્રવૃત્તિઓ, સિદ્ધિઓ કે નિષ્ફળતાઓનું મહત્ત્વ શું ? ત્રૈલોક્યદીપિકાના અધ્યયનથી કાળ અને સ્થળની વિરાટતાનું ભાન જાગે, પોતાની અદ્યતા-લઘુતા સમજાય, અને પરિણામે નમ્રતા પ્રગટે, તો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે જ્ઞાન તરીકે એ ગણનાપાત્ર બને.

નહિતર, આજની (સ્કૂલો અને કોલેજોમાં) જૂજોળ લણનાર વિદ્યાર્થી આધુનિક વિજ્ઞાનમાન્ય, વર્તમાનમાં દષ્ટ, પૃથ્વીનાં શહેર, ગામડાં, નદીઓ, પર્વતો વગેરે ગણાવી શકે છે; અને પેલો આજે માનવીને જે અદષ્ટ છે તે સૃષ્ટિનાં નદી નાળાં, દરવાજા, જગતિ, પર્વતો વગેરે ગણાવી જવાની આવડત મેળવે એ ખેંમાં ફેર કયાં ? એ માહિતીનો બોજ તો વ્યર્થ ન ગણાય જો એ શુદ્ધિને માર્ગે લઈ જતો હોય. વૃત્તિમાં કંઈક પણ પરિવર્તન થતું હોય તો જાણવું કે એ અધ્યયનથી ચિત્તમાં કંઈક જ્ઞાનનાં કિરણો પ્રગટ્યાં છે.

૧૯. વાક્યાર્થમાત્રવિષયં, કોઠકગતબોજસન્નિભં જ્ઞાનમ્ ।

શ્રુતમયમિહ વિજ્ઞેયં,

—પૌડશક, ૧૧, શ્લોક ૭

૨૦. ઉદકં દ્વ તૈલબિન્દુર્વિસર્પિં ચિન્તામયં તત્ સ્યાત્ ।

—પૌડશક, ૧૧ શ્લોક ૮

૨૧. શ્રુતજ્ઞાનાદ્ વિવાદઃ સ્યાન્મતાવેશશ્ચ ચિન્તયા ।

માધ્યસ્થ્યં ભાવનાજ્ઞાનાત્ સર્વત્ર ચ હિતાર્થિતા ॥

—વૈરાગ્યકદંપલતા, સ્તબક ૯, શ્લોક ૧૦૫૯

ખીજના પોતાનાથી ભિન્ન વિચારો—મતો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા પ્રગટે છે, અને એમાંથી જે સાચું હોય તે ગ્રહણ કરી લઈ ખીજ અંશેની ઉપેક્ષા કરવાની ક્ષમતા આવે છે. ૨૨ ચિંતન પછી શ્રુતને ભાવનાજ્ઞાન સુધી પહોંચાડવું જોઈએ; ત્યારે જ એ જ્ઞાન તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામે છે. ૨૩

જ્ઞાનની કસોટી : મનોશુદ્ધિ

જેનાથી ચિત્તમાં કંઈક શુભ પરિવર્તન આવે તે શ્રુત ઉપયોગી મનાય. મનોશુદ્ધિ એ જ્ઞાનની કસોટી છે. મનોશુદ્ધિમાં આગળ વધાતું હોય તો સાધક માની શકે કે પોતે જ્ઞાનમાં ખરેખર પ્રગતિ કરી રહ્યો છે; નહિતર જ્ઞાનની બ્રાન્તિ સમજવી. શાસ્ત્રે મનોશુદ્ધિની ત્રણ કક્ષાઓ બતાવી છે :

૧. આર્ત-રોદ્ર ધ્યાનમાં ઘસડી જનાર સંકલ્પ-વિકલ્પનો વિયોગ, એ પ્રથમ કક્ષા.
૨. ચિત્ત મધ્યસ્થવૃત્તિવાળું અને કે જેથી ધર્મધ્યાન સાધી શકાય, એ બીજી; અને
૩. કુશળ-અકુશળ સકલ મનોવૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ, એ ત્રીજી કક્ષા. ૨૪

આ રીતે મનોશુદ્ધિમાં પ્રગતિ થતાં ચિત્તની ઉત્તરોત્તર અધિક એકાગ્રતા નિષ્પન્ન થતી જાય છે. ઊંડાણથી વિચારતાં સમજાશે કે મુક્તિ પર્યંતની સમગ્ર સાધનાને મનોશુદ્ધિમાં અહીં આવરી લીધી છે. ટૂંકમાં, સાધનામાં પ્રગતિ એટલે મનોશુદ્ધિમાં આગળ વધવું તે, એમ કહી શકાય.

જ્ઞાન જેમ જેમ પરિણમે તેમ તેમ ક્રમશઃ મનમાંની ઈર્ષ્યા-માત્સર્ય-દ્વેષની વૃત્તિઓ વિદાય લે; તિરસ્કાર, ઘૃણા આદિનું સ્થાન સહાનુભૂતિ, સમજ, ઔદાર્ય અને વાત્સલ્ય લે; ભય, ચિંતા, સંકલેશ ટળી જાય; તેમ જ તત્ત્વચિંતનમાં અને સ્વગુણની વૃદ્ધિ અર્થે આત્મનિરીક્ષણ આદિમાં એતપ્રેત રહેવાથી અન્યની નરસી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે સહજપણે ઉદાસીનતા

૨૨. “ગુણપ્રહરસિકાનાં પરવચનાનુપપત્તિપરિહારપ્રવણસ્વભાવત્વાત... તથા ચ તસ્ય મૂલાગતૈમેકવાક્યતા-માપાયોપત્તિરેવ કર્તવ્યા, इत्थमेव सम्यग्गृह्णपरिगृहीतस्य मिथ्याश्रुतस्यापि सम्यक्श्रुतत्वसिद्धे: ।”

—પો.૩૨૩ ૧૬, શ્લોક ૧૩, ટીકા.

૨૩. (૧) અનેન हि ज्ञातं ज्ञानं नाम, क्रियाऽप्येतत् पूर्विकैव मोक्षयाऽक्षेपेण सम्पद्यते ।

—પો.૩૨૩, ૧૧, શ્લોક ૬ની ટીકા.

- (૨) सम्यग्भावनाज्ञानाधिगतानां भावतोऽधिगतत्वसम्भवात् ।

—ઉપદેશપદ, ટીકા, ગાથા ૧૬૫.

૨૪. विमुक्तकल्पनाजालं, समन्वे सुप्रतिष्ठितम् । आत्मारामं मनस्तज्ज्ञैर्मनोगुप्तिरुदाहता ॥

ટીકા—આર્તરોદ્રધ્યાનાનુબંધિકલ્પનાજાલવિયોગઃ પ્રથમા ।

...ધર્મધ્યાનાનુબન્ધિની માધ્યસ્થપરિણતિર્દ્વિતીયા ।

કુશલાકુશલમનોવૃત્તિનિરોધેન યોગનિરોધાવસ્થાભાવિન્યાત્મારામતા તૃતીયા ।

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રસ્તાવ ૧, શ્લોક ૪૧.

આવતી જાય, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મતથી તદ્દન વિરોધી જણાતી વિચારધારાને પણ તે સહી શકે એવી ક્ષમતા—પરમતસહિષ્ણુતા (tolerance) નો ગુણ તેનામાં વિકસતો જાય છે. ૨૬ ક્રમશઃ જીવનનાં અન્ય દ્વન્દ્વોમાં પણ એ ઉત્તરોત્તર અધિક સમય કેળવતો આગળ વધે છે. પરિણામે, એના ચિત્તમાં પ્રસન્નતા, શાન્તિ, સ્વસ્થતા સહજપણે રેલાતાં રહે છે. મનોગુપ્તિની બીજી કક્ષા વટાવી ગયા પછી નિશ્ચય-રત્નત્રયમાં પ્રવેશ મળે.

વ્યવહાર અને નિશ્ચય રત્નત્રયી

નવ તત્ત્વ, ૫૬ દ્રવ્ય આદિ શ્રી જિનેશ્વરદેવ(અર્થાત્ પૂર્ણજ્ઞાની)કથિત ભાવોને સારી રીતે જાણીને તેનું શ્રદ્ધાન અને તે સુજળ યથાશક્તિ સંયમ, વ્રત આદિનું આચરણ એ છે વ્યવહાર-રત્નત્રયી અથવા ભેદરત્નત્રયી. પરપદાર્થોની ચિંતા છોડીને પોતાના આત્માનું જ શ્રદ્ધાન, તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ચિત્તને અન્ય વિકલ્પોથી રહિત કરી સ્વરૂપમાં જોડી, ત્યાં લીન કરવું તે છે નિશ્ચય-રત્નત્રયી ૨૭ અર્થાત્ અભેદરત્નત્રયી.

ચિત્ત ઇન્દ્રિયો, વિષયો અને બાહ્ય પદાર્થો સાથે જોડાયેલું રહે છે. તેમાંથી જે ચીને તેને આત્મા સાથે જોડવાનો અભ્યાસ એ જ પારમાર્થિક યોગ છે. વ્યવહાર નિશ્ચય સુધી લઈ જવા માટે છે. ૨૮ વ્યવહાર-રત્નત્રય કારણ છે, નિશ્ચય-રત્નત્રય કાર્ય છે. જેનાથી કાર્ય ન થાય તે કારણ તરીકે ગણના પામે નહિ.

શ્રુત કેટલું મેળવવું આવશ્યક છે?—એ કોયડાનો ઉકેલ આમાંથી મળી રહે છે. આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ટાળી શકાય અને ધર્મ-શુકલ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકાય એટલું શ્રુત સાધકની પ્રાથમિક જરૂરિયાત મનાઈ છે. ૨૯

મુનિનો એક મનોરથ એ હોય કે “ક્યારે હું શ્રુતસાગરનો પાર પામું.” પણ સમગ્ર શ્રુતસાગરનો પાર પામવો કેટલાને શક્ય હોય? સમય, શક્તિ અને સંયોગોની મર્યાદા એ મનોરથની સિદ્ધિની આડે નડતી હોય છે. તેથી સાધકને માટે કોયડો એ રહે છે કે કેટલું અને શું લખવું? આ મૂંઝવણના ઉકેલ માટે શાસ્ત્રે સાધકને શું અને કેટલું લખવું?—એ ન કહેતાં આર્ત-રાદ્ર ધ્યાન નિવારી ધર્મ-શુકલ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકાય એટલું

૨૫. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનાં લક્ષણોમાંનું એક આ છે :

“ચેષ્ટાપરમ્સ વૃત્તાન્તે, મૂકાન્ધવધિરોપમા । ઉત્સાહઃ સ્વગુણાભ્યાસે દુઃસ્થસ્યેવ ધનાર્જને ॥”

—અધ્યાત્મસાર, અધિકાર ૬, શ્લોક ૪૧

૨૬. (૧) માધ્યસ્થ્યં યદિ નાયાતં, ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા । —એજન, અધિકાર ૬, શ્લોક ૩૭.

(૨) જીઓ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ, શાસ્ત્રયોગ શુદ્ધિ, શ્લોક ૭૦-૭૧.

૨૭. આત્માડડત્તમ્યેવ યચ્છુદ્ધં, જ્ઞાનાત્માત્માનમાત્મના । સેયં રત્નત્રયે જ્ઞપ્તિ-સ્વચારૈકતા મુનેઃ ॥

—જ્ઞાનસાર, ૧૩ મું મોનાષ્ટક, શ્લોક ૨.

૨૮. વ્યવહારોડપિ ગુણકૃદ્, ભાવોપકંભતો ભવેત્ । સર્વથા ભાવહીનસ્તુ, સ જ્ઞેયો ભવવૃદ્ધિકૃત્ ॥

—વૈરાગ્યકદંપલતા, સ્તબક ૬, શ્લોક ૧૦૧૮.

૨૯. ઉપદેશપદ, ટીકા, ગાથા ૮૯૭.

શ્રુત મેળવવાનું બહુમૂલું સૂચન કર્યું છે. પછી એ પાંચ ગ્રન્થો હો કે પિસ્તાલીસે આગમો હો કે માત્ર અષ્ટપ્રવચનમાતાનું જ જ્ઞાન હો. જે આ કાર્ય ન થતું હોય તો બહોળું શ્રુત પણ ભારરૂપ સમજાવું.^{૩૦}

સમિતિ-ગુપ્તિનું જ્ઞાન એટલે શું ?

જે દયાવાન છે, કરુણાર્દ્ર છે, નિર્દોષ છે, ગુણગ્રાહી છે, તે ભલે એક પદ જ જાણતો હોય તોયે જ્ઞાની છે.^{૩૧}

સમિતિનું જ્ઞાન એટલે ધર્મી વગેરે સમિતિ કેમ જોવી, નજર નીચી જ ઢાળેલી રાખવી, બોલતાં મુહપત્તિ મુખે રાખવી, કે પૂંજવું-પ્રમાજવું એટલું જ માત્ર નહિ પણ એની પાછળ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેના વાત્સલ્યથી ધબકતું હૈયું જરૂરી છે. સમિતિ અને ગુપ્તિને પ્રવચનમાતા કહી. શાથી ? બીજાના સુખમાં પોતાના હાથે કંઈ બાધા ન આવે, કાંઈને પીડા ન થઈ જાય, એવી કાળજીપૂર્વક જીવવું એ છે સમિતિનો પ્રાણ; પ્રવચન (જિનશાસન) જીવો પરના વાત્સલ્યથી ભરપૂર છે, જીવો પ્રત્યેના વાત્સલ્યમાંથી જન્મેલું છે, અને જીવો પ્રત્યેના વાત્સલ્યથી ભરપૂર હૈયામાંથી એ ઉદ્ભવ્યું છે, માટે સર્વના સુખની-હિતની ચિંતાને પ્રવચનની માતા કહી.^{૩૨}

સમિતિપૂર્વકનું જીવન એટલે જગત સાથે પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, સહકાર, સહિષ્ણુતા-પૂર્વકનો જીવનવ્યવહાર.

ગુપ્તિ શું માગે છે ? પરમાં પ્રવૃત્ત થતાં મન, વાણી, દેહને ત્યાંથી પાછાં વાળી એકાંત અને મૌન દ્વારા નિજમાં ઉતારવાની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ.

આ છે સમિતિ-ગુપ્તિપૂર્વકનું જીવન.

અધ્યયન વિના પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે ?

આવું વિશુદ્ધ જીવન હોય અને એની સાથે તત્ત્વદર્શનની તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય તો જ્ઞાન આપોઆપ પ્રગટે છે. જેનું અંતઃકરણ નિર્માળ હોય તે અલ્પ શ્રુતમાંથી પણ તત્ત્વ-ભૂત વાત ગ્રહણ કરી લે છે.^{૩૩} સંયોગવશાત્ શ્રવણ કે વાચનની તક ન મળે, પરંતુ તત્ત્વ પામવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય તો એવી વ્યક્તિને શ્રુત વિના પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ

૩૦. “સાર લક્ષ્યા વિષ્ય ભાર કલ્પો શ્રુત, ખર દષ્ટાંત પ્રમાણ;”

—ચિદાનંદજી મહારાજ.

૩૧. નિર્વાણપદમપ્યેકં, માઘ્યતે યન્મુહુર્મુહુઃ । તદેવ જ્ઞાનમુત્કૃષ્ટં, નિર્વન્ધો નાસ્તિ ભૂયસા ॥

—જ્ઞાનસાર, ૫ મું જ્ઞાનાષ્ટક, શ્લોક ૨.

૩૨. પ્રવચનસ્ય પ્રસૂતિહેતુત્વેન હિતકારિત્વેન ચ માતૃત્વમવસેયમ્ ।

—પોડશ્લોક, ૨, શ્લોક ૮, ટીકા.

૩૩. “...તે હિ બહિર્વેદુશ્રુતમપઠન્તોઽપિ અતિતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મપ્રજ્ઞતયા બહુપાઠકસ્થૂલપ્રજ્ઞપુરુષાનુપલબ્ધં તત્ત્વ-મવબુધ્યન્ત ઇતિ । તદુક્તં—

સ્પૃશન્તિ શરવત્તીક્ષ્ણાઃ સ્વરૂપમન્તર્વિશન્તિ ચ ।

બહુસ્પૃશાપિ સ્થૂલેન સ્થીયતે બહિરદમવત્ ॥”

—ઉપદેશપદ, ગાથા ૧૬૩, ટીકા.

જા.૩૪ વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપોઆપ થાય છે.૩૫

જ્ઞાન બહારથી જ મળે, એવું આપણા ચિત્તમાં વસી ગયું હોવાથી, કોઈ મળે ત્યારે, એની જ્ઞાનમાં થયેલ પ્રગતિ જાણવા, આપણે પૂછીએ છીએ કે ન્યાય લણ્યા? વ્યાકરણ કયું? આગમો કેટલા વાંચ્યા? પણ એ તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં બહિરંગ સાધન છે. માત્ર શબ્દો, સૂત્રો કે સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ એ એક વસ્તુ છે અને ચેતનામાં તે અંકુરિત થઈ પાંગરે તથા તેના ફળ સ્વરૂપ શીલપર્યાવસાયી પ્રજ્ઞા જન્મે તે જુદી જ વસ્તુ છે. યોગનું રહસ્ય સાધનાથી ખૂલે છે; કેવળ ગ્રંથોના અધ્યયનથી જ્ઞાનની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ધારો કે જાણી શકાય તે બધું તમે જાણી લીધું. પછી પણ તમને જણાશે કે એથી-ય વધુ મહત્ત્વનું કંઈક તો જાણવાનું હજી બાકી જ છે. વધુ જાણવાની જરૂરિયાત તમને જણાયા જ કરશે; તમે કદીય એનો છેડો નહિ મેળવી શકો.

શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ કાઢવાની શક્તિ પણ કેવળ ન્યાય-વ્યાકરણના નૈપુણ્યથી નથી પ્રાપ્ત થતી.૩૬ શાસ્ત્રનો મર્મ સાધનાથી મળે છે—ભાષાજ્ઞાન અલ્પ હોય તોપણ. “ચિંતનીય વિષયમાં દત્તચિત્ત હોય તેને તેવા એક જ પ્રકારના ઉપયોગને લીધે વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાસે છે. એ જ જ્ઞાન આ યોગમાર્ગમાં ઇષ્ટસિદ્ધિનું મુખ્ય અંગ છે. એ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે અને તે અસત્પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ કરાવનારું બને છે.”૩૭

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમને અધીન છે; એનું નિમિત્ત મળતાં, શ્રુત વિના પણ, જ્ઞાન પ્રગટી નીકળે છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાની જેમ, સાચા જ્ઞાનીની લક્ષિત—બહુમાનાદિથી૩૮ તેમ જ સુયોગ્ય ગુરુની સમર્પિત ભાવે ઉપાસના

૩૪. શ્રુતામાવેડપિ માવેડસ્યાઃ (શુશ્રૂષાયાઃ) શુભમાવપ્રવૃત્તિઃ ।

फलं कर्मक्षयाख्यं स्यात्परबोधनिबन्धनम् ॥

—યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૫૪.

૩૫. समलो न विजानीते, मोक्षमार्गं यथास्थितम् । मलक्षये पुनस्तस्य मोक्षमार्गो यथास्थितः ॥
यत्र तत्र स्थितस्यापि, दृष्टादेव प्रकाशते । —ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, પ્ર. ૮, શ્લો. ૬૦૩-૪.

૩૬. આ(ન્યાય-વ્યાકરણ)ના અધ્યયન પાછળ મુમુક્ષુએ સમય અને શક્તિ કેટલા ખર્ચવાં આવશ્યક ગણાય ? મૂળ ધ્યેયની અપેક્ષાએ શાસ્ત્ર એ પણ સાધન છે. ભાષા-ન્યાય-વ્યાકરણનું અધ્યયન તો એ સાધનનું પણ સાધન માત્ર છે; શાસ્ત્રવચનોને સમજવા માટે તેનો ઉપયોગ છે. જિંદગીનાં અમૂલ્ય વર્ષો કેવળ આ અધ્યયનમાં ખર્ચાઈ જાય અને સાધકજીવનમાં ઉપયોગી બાબતોનું-સાધનાનાં અંગોનું-જ્ઞાન મેળવવા માટે પછી અવકાશ ન રહે તો, એ સાધકજીવનની કેવી કટુણતા ગણાય !

૩૭. “ तमयचित्तस्स तहोवओगओ तत्तमासणं होइ । एयं एत्थ पहाणं अंगं खलु इद्वसिदीए ॥
एयं खु तत्तनाणं असण्वित्तिविणिवित्तिसंजणमम् । ” —યોગશતક, ગાથા ૬૫, ૬૬-૬૭.

૩૮. “ प्रस्तुतबुद्धिधनानां उचितान्नपानादिसम्पादनपादधावनगलानावस्थ्याप्रतिजागरणादिरूपया भक्त्या, चिन्तारत्नकामदुषादिवस्तुभ्योऽपि समधिकदुपादेयपरिणामात् (बहुमानतः), एतेषामेव बुद्धिभूतां अभ्रद्वेषाद् (भ्रमसरद् ईर्ष्यापरिहारलक्षणात्), प्रशंसातश्च बुद्धिर्जायते । ”

—ઉપદેશપદ, ટીકા, ગાથા ૧૬૨.

કરવાથી પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે.

આંતરિક નિર્મળતામાંથી જન્મતી આંતર સૂઝ વડે સાધક યોગ્ય ગુરુને પારખી શકે છે. જે ગુરુએ પોતે શાસ્ત્રનું રહસ્ય મેળવ્યું હોય અને મનઃશુદ્ધિ તથા ચિત્તસ્થૈર્ય માટેની સાધનામાંથી પસાર થઈને અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તે પોતાના અનુયાયીવર્ગને સ્વાનુભૂતિજન્ય યથાયોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકે છે. એવા સમર્થ ગુરુનાં^{૩૯} ચરણ પકડનાર શિષ્ય, પોતાને વિશેષ જ્ઞાન ન હોવા છતાં, સરળતાથી આત્મવિકાસ સાધી શકે છે.

આ બધું સ્મૃતિમાં રાખી સાધક શ્રુતજ્ઞાનાર્જનની પ્રવૃત્તિ કરે. દૂકમાં, શ્રુતનો મુખ્ય હેતુ ચિત્તવૃત્તિઓમાં પરિવર્તન લાવવાનો છે, એ મૂળભૂત વાત એ ન વીસરે.

શ્રુતની મર્યાદા

શ્રુતથી—વાચન, શ્રાવણ કે શાસ્ત્રાધ્યયનથી—આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન મેળવી લઈ, એ જ પ્રાપ્તવ્ય છે અને તે (આત્મા) સિવાયનું બીજું બધું—રિદ્ધિઓ સિદ્ધિઓ કે શક્તિઓ એ બધું—માથા ઉપરથી ઉતારેલ વાળ કે આંગળીથી જુદા કરેલા નખ તુલ્ય અસાર છે, એ વિચાર સ્થિર કરવો એ અધ્યયનનું પ્રથમ કાર્ય છે.

એ પછીની જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા છે મુક્તિમાર્ગની સ્પષ્ટ સમજણ. જ્ઞાનયોગ, કર્મ-યોગ, ભક્તિયોગ, રાજયોગ, લયયોગ આદિ વિવિધ સાધના-પદ્ધતિઓ અને તે સાથે ચિત્તની એકાગ્રતાની કેળવણી અર્થે ઉપયોગમાં લેવાતી અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું—જેવી કે જપ, નાદાનુસંધાન, શ્વાસોશ્વાસનું નિરીક્ષણ, ચિત્તમાં ભઠ્ઠા વિચારપ્રવાહનું તટસ્થ અવ-લોકન વગેરેનું—જ્ઞાન સંપાદન કરી, પોતાની પ્રકૃતિ, સંયોગો અને સામર્થ્યને અનુરૂપ પ્રક્રિયા શોધી કાઢવી એ આ ભૂમિકાનાં શ્રવણ-વાચન-શાસ્ત્રાભ્યાસનું લક્ષ્ય હોય. શ્રવણ, ચિંતન અને વિમર્શ દ્વારા મુમુક્ષુ જ્ઞાન અને ક્રિયાના હાઈ સુધી પહોંચે છે. અંતિમ ધ્યેય સુધી પહોંચ્યાડનાર સાધનામાર્ગોમાંથી છેવટ કોઈ એકનું પણ અભ્રાંત દર્શન સાધકે મેળવી લેવું જોઈએ.

આ થઈ બૌદ્ધિક સમજની વાત. અહીં શાસ્ત્ર અટકી જાય છે. આત્મતત્ત્વનું પરોક્ષ જ્ઞાન અને તેની (આત્મતત્ત્વની) પ્રાપ્તિનાં સાધનો તે બતાવી દે છે; શ્રવણ-વાચન અહીં સુધી પહોંચાડે છે; આંગળી ચીંધી માર્ગ બતાવી દે છે; પછીનો પંથ આપણે પોતે કાપવાનો છે.^{૪૦} પછી ચાલવું આપણે રહ્યું; જે સાંભળ્યું, વાંચ્યું તે જીવનમાં અનુભવવું રહ્યું.

આ બંને કાર્ય એકસાથે થતાં રહે છે; જેમ માર્ગ ઉપર થોડું ચાલીએ કે આગળ એક-બે ફર્લાંગ સુધીનો રસ્તો દેખાતો જાય છે, એટલું આગળ ન વધીએ ત્યાં સુધી એની આગળનો માર્ગ દેખાતો નથી.

૩૯. સ્વસંવિદિતામનસ્કોપદેશદાયિનો ગુરુન્.....સ્તૌતિ ।

—યોગશાસ્ત્ર, ટીકા, પ્રસ્તાવ ૧૨, શ્લોક ૫૩ની અવતરણિકા.

૪૦. વ્યાપારઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં, દિક્પ્રદર્શનમેવ હિ । પારં તુ પ્રાપયત્યેકોડનુભવો ભવવારિધેઃ ॥

અતીન્દ્રિયં પરં બ્રહ્મ વિશુદ્ધાનુભવં વિના । શાસ્ત્રયુક્તિશતેનાડપિ, ન ગમ્યં યદ્ બુધા જગુઃ ॥

—જ્ઞાનસાર, અનુભવાષ્ટક, શ્લોક ૨-૩.

આગમ, અનુમાન અને યોગાભ્યાસ એ ત્રણ વડે પોતાની બુદ્ધિને કેળવતો સાધક ઉત્તમ તત્ત્વ પામી શકે. ૪૧ આગમથી અર્થાત્ અનુભવીઓનાં વચનથી જે બહુયું તેને તર્ક દ્વારા વિશદતાથી સમજવા પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. સાથે યોગાભ્યાસથી-પોતાના જાત-અનુભવથી-એની પ્રતીતિ મેળવતા જવાય તો અતીન્દ્રિય વસ્તુના નિશ્ચિત જ્ઞાન સુધી પહોંચાય. સિદ્ધાંત(theory)માં જે સાચું સમજાયું તેને પ્રયોગાત્મક રીતે ચકાસીને વ્યવહાર (Practice) માં પણ તે સાચું છે એવી પ્રતીતિ મેળવતાં આગળ વધવું જોઈએ.

આગમ અને તર્કથી જ્ઞાન મળે, પણ તે અધૂરું; એનાથી શંકાઓ અને સંશયો ન ટળે; એ ટળે ધ્યાનજન્ય જાતઅનુભવથી. ૪૨

જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ભૂમિકાઓ

જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકામાં સંસારની નિઃસારતા ઓઘથી સમજાય છે અને તેના નાશના ઉપાયની જાણકારી માટે મુમુક્ષુ શાસ્ત્ર અને ગુરુ અર્થાત્ એ માર્ગે જે પોતાનાથી આગળ ગયેલા છે તેમના તરફ વળે છે. અર્થાત્ આ ભૂમિકા આગમપ્રધાન છે.

બીજી ભૂમિકામાં શ્રવણ-વાચન સાથે વિચારણા-ચિંતન-મનન છે. આ ભૂમિકામાં તર્કની મુખ્યતા કહી શકાય. એથી અહીં, મુક્તિના ઉપાયોનું-જ્ઞાન અને કર્મનું-એટલે કે અનુષ્ઠાનનું નિર્માણ, અબ્રાંત જ્ઞાન લાધે છે.

જ્ઞાનની ત્રીજી અવસ્થાથી શ્રવણ-મનન સાથે યોગાભ્યાસજનિત જાતઅનુભવ લળે છે. ચિત્તમાં વિચાર-વમજોનો પૂર્વે વહેતો ધોધ અહીં શાંત થતો જાય છે. અશુભ સંકલ્પવિકલ્પ ઓછા રહે છે, અને કર્મકૃત વ્યક્તિત્વ સાથે પોતાની એકતારૂપ ‘અહં’ ઓગળતો જાય છે. ચિત્તમાંથી વિચારનો પ્રવાહ ઓસરતાં અહીં શાંતિનો-સુખનો-આનંદનો અનુભવ થાય છે.

સંકલ્પ-વિકલ્પની અલ્પતા અને ‘અહં’નું બહુધા અનુત્થાન-આ બેમાં વિકાસ થતાં સ્વાનુભવ માટેની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. પરિણામે, ચોથી ભૂમિકામાં સ્વાનુભૂતિની કંઈક ઝાંખી (glimpses) મળવા માંડે છે. પછી, કોઈક ધન્ય પળે, આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન લાધે છે, કે જે જીવન પ્રત્યેની સાધકની દષ્ટિમાં ધરમૂળનું પરિવર્તન લાવી દે છે; અવળી દષ્ટિ સવળી થઈ જાય છે.

પ્રારંભમાં ક્ષણવાર અને કવચિત્ કદાચિત્ પ્રાપ્ત થતો આ અનુભવ પછીની સાધના દ્વારા વધુ સુલભ (frequent) અને વધુ ટકાઉ થવો અને અંતે સમાધિની એ અવસ્થા-તુર્યાવસ્થા સહજ દશા બનવી એ છે અનુભવ પછીની જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ.

૪૧. (૧) આગમેનાડનુમાનેન, યોગાભ્યાસરસેન ચ । ત્રિધા પ્રકલ્પયન્ત્રજ્ઞાં, લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥

—યોગદર્શિસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૦૧.

(૨) આગમ ને અનુમાનથી, વળી ખ્યાનરસેં ગુણગેહ રે;

કરે જે તત્ત્વગવેષણા, તે પામે નહિં સંદેહ રે.

—શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૭, ગાથા ૧૩.

૪૨. નિશ્ચયોડતીન્દ્રિયાર્થસ્ય, યોગિજ્ઞાનાદતે ન ચ ।

—યોગદર્શિસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૪૧.

આપણી સાધનાનું લક્ષ્ય

આમ ક્રમશઃ સાધના કરતાં કરતાં આત્મતત્ત્વનાં અપરોક્ષ દર્શન—સમાપત્તિ^{૪૩} સુધી પહોંચવું એ આપણી વર્તમાન ભૂમિકાનું લક્ષ્ય બનવું જોઈએ.

હા, એ માટે આપણા “અહું”ને—આપણું કર્મકૃત વ્યક્તિત્વ, જેને મહર્ષિ પતંજલિ ‘અસ્મિતા’ કહે છે તેને—ઓગાળતાં રહેવું જોઈએ.

કર્મકૃત ભાવોમાં ‘હું’ બુદ્ધિ થવી એ મોહની જડ છે; એને અધીન જ મોહની આખી બાજી નભે છે.^{૪૪}

કર્મકૃત જે અવસ્થાઓ છે, તેમાં ‘હું’ બુદ્ધિ ન થવી એ બ્રહ્મતિ માગે છે. સ્વાનુભવ વિના નિત્યના જીવનવ્યવહારમાં આવી બ્રહ્મતિને ટકાવી રાખવી એ કપરું કાર્ય છે. કેવળ ઔદ્ધિક પ્રતીતિથી દેહાત્મબુદ્ધિ ટળવી અસંભવપ્રાય છે. એને માટે નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં આત્માનુભવ મેળવવો રહ્યો.

જેમ શિલ્પી પોતે ધારે તે ટાંકણું ઉપાડી શકે છે અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર તેનો ઉપયોગ કરી પછી ઇચ્છે ત્યારે તેને બાજીએ મૂકી શકે છે, તેમ મુમુક્ષુ પોતાના મનરૂપી સાધનનો પોતે ધારે ત્યારે અને તેટલો વખત ઉપયોગ કરી શકે અને ઇચ્છે ત્યારે એને બાજીએ મૂકી શકે—એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. એમાં જ્યારે એ પૂર્ણ સફળ થાય અને મનને તદ્દન સ્થગિત—શાંત કરી દે—ભલે એવી સ્થિતિ ક્ષણભર જેટલી હોય—ત્યારે સ્વાનુભૂતિજન્ય આત્મજ્ઞાન એને લાધે.

શુદ્ધ જ્ઞાન

તે વિના, “હું આત્મા....શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન છું” એવી વાતો માત્ર પોપટપાઠ છે.^{૪૫} એની સ્થિતિ હોટલના વેઈટર (પિરસણિયા) જેવી છે. કોઈ અદ્યતન ઢબની હોટલમાં યોજાયેલ પાર્ટીમાં, કડક ઇશ્ટીબંધ, ઊજળાં દૂધ જેવાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ ‘વેઈટરો’ દૂધપાક પીરસી રહ્યા હોય કે મધુર સોડમવાળી વિવિધ વાનગીઓની રકાબીઓ (dishes) લઈને દોડાદોડ કરતા હોય તે જોઈ અબૂઝ લિખારીને એમની સ્થિતિ સ્પૃહણીય—ઇચ્છવા યોગ્ય—લાગે, પણ એમના અંતરમાં ડોકિયું કરી શકનાર, પાર્ટીમાં દૂધપાકનો આસ્વાદ માણતા,

૪૩. સમાપત્તિર્ધ્યાનતઃ સ્પર્શના ।

—યોગદષ્ટિશ્રુત્યથ, ટીકા, શ્લોક ૬૪.

૪૪. ये कर्मकृता भावाः परमार्थनयेन चात्मनो भिन्नाः । तत्रात्माऽऽत्माभिनिवेशोऽहङ्कारोऽहं यथा नृपतिः ॥
ममाऽहङ्कारनामानौ सेनान्यौ तौ च तत्सुतौ । यदायत्तः सुदुर्भेदो मोहव्यूहः प्रवर्तते ॥

—તત્ત્વાનુશાસન, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧૫, ૧૩.

૪૫. (૧) जौ लौं मन थिर होत नहीं छीन, जिम पीपरको पान;

वेद भण्यो पण शठ (मूर्ख), पोथी थोथी जाण रे.

घटमें प्रगट भयो नहीं, जौ लौं अनुभवज्ञान.

—ચિદાનંદજી મહારાજ.

(૨) अवयव सवि सुंदर हाये देहें, नाके दीसे याठो;

अंथज्ञान अनुभव विषु तेहवुं, शुभ निस्यो मुअपाठो रे.

—ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ.

સહૃદયી મહેમાનોને તો તેમની (વેઈટરોની) સ્થિતિ દયામણી જ લાગે : બિચારો મણબંધ દૂધપાકની હેરફેર કરતો હોય પણ એને પોતાને તો એ દૂધપાકનો સ્વાદ નસીબમાં જ નહિ ! જ્ઞાનીની નજરે એવી જ કરુણ સ્થિતિ છે શુષ્કજ્ઞાનીની. ૪૬

શ્રુતના રસાસ્વાદ માટે અનુભવરૂપ જીભ જોઈએ; ૪૭ બુદ્ધિની કડછીથી એના રસનો આસ્વાદ ન મળે; એથી તો માત્ર શ્રુતની હેરફેર જ થાય.

અનુભવ

શ્રુત એ જ્ઞાનનો પડછાયો છે. પડછાયો કામ ન કરી શકે; કાર્ય કરનાર તો પડછાયાનું ઉદ્ભવ સ્થાન-અનુભવ-જ છે. ૪૮ અનુભવનું વચન એ આગમ છે. શાસ્ત્રો અનુભવ-માંથી જન્મ્યાં છે, શાસ્ત્રવચનો પાછળ અનુભવનું બળ છે, તેથી તે શ્રદ્ધેય, આદેય અને અનુસરણીય બન્યાં છે. એકલાં વચન પકડીએ તેથી એનો આત્મા-શ્રુતનું રહસ્ય-ન પમાય. પડછાયાને પકડવાથી એનાં હલનચલન ઉપર કાબુ નથી મેળવી શકાતો; પડછાયો જેનો છે તેને પકડે તો પડછાયો આપોઆપ પકડાઈ બંધ છે.

નિબંધનો એક વાર—ભલે ક્ષણભર પણ—અનુભવ મળવો જોઈએ. નિજનો નિર-તિશય આનંદ મેળવ્યા પછી વિષયો (ઈન્દ્રિયોનાં ભોગો) યથાર્થપણે નીરસ લાગે છે. ૪૯ અને સર્વ પુદ્ગલ-ખેલ ઈન્દ્રજાળ સમ સમજાય છે. આવા આત્મજ્ઞાનીને મન જગતના બનાવોનું મહત્ત્વ સ્વપ્નના બનાવોથી કંઈ અધિક રહેતું નથી. ૫૦

બૌદ્ધિક પ્રતીતિ વિચારમાંથી જન્મે છે; પણ વિચાર પોતે જ અવિદ્યા ઉપર નિર્ભર ૫૧

૪૬. રસમાજનમે રહત દ્રવ્ય નિત, નહિ તસ રસ પહિવાન;
તિમ શ્રુતપાઠી પેઢિતકું પળ, પ્રવચન કહત અજ્ઞાન રે.
ઘટવે પ્રગટ મયો નહીં, જોં લોં અનુભવજ્ઞાન. —ચિદાનંદજી મહારાજ.
૪૭. કેષાં ન કલ્પનાદર્શી શાસ્ત્રજોગજ્ઞગાહિની । વિરલાસ્તદ્રસાસ્વાદવિદોડનુભવજિહ્વા ॥
—જ્ઞાનસાર, અનુભવાષ્ટક, શ્લોક ૫.
૪૮. દૃઢાજ્ઞાનમયીં શક્તમેનામપતિનીષવઃ । અધ્યાત્મશાસ્ત્રમિચ્છન્તિ, શ્રોતું વૈરાગ્યકાલ્પિક્ષણઃ ॥
દિશઃ પ્રદર્શકં શાસ્ત્રા-ચન્દ્રન્યાયેન તત્પુનઃ । પ્રત્યક્ષવિષયાં શક્ત્યાં, ન હિ હન્તિ પગોક્ષધીઃ ॥
શ્રુત્વા મત્વા મુહુઃ સ્મૃત્વા, સાક્ષ દનુભવન્તિ યે । તત્ત્વં ન બન્ધધીસ્તેષઃ-માત્માડબન્ધઃ પ્રકાશતે ॥
—અધ્યાત્મસાર, પ્રસ્તાવ ૬, શ્લોક ૭૪, ૧૭૫, ૧૭૭.
૪૯. (૧) અપાયદર્શનં તસ્માચ્છ્રુતવીપજ તાત્ત્વિકમ્ । —યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૬૯.
(૨) ન ચ અદૃષ્ટાત્મતત્ત્વસ્ય, દૃષ્ટાન્નાંતિર્નિવર્તતે । —અધ્યાત્મોપનિષદ્, જ્ઞાનયોગ૦, શ્લોક ૪
૫૦. (૧) આત્મજ્ઞાને મગન જો, સો સખ પુદ્ગલ ખેલ;
ઈન્દ્રજાળ કરી લેખવે, મીલે ન તિહાં મનમેલ. —સમાધિશતક.
(૨) આત્મજ્ઞાને મુનિર્મયનઃ, સર્વ પુદ્ગલવિભ્રમમ્ । મહેન્દ્રજાલવદ્વેતિ, નૈવ તત્ત્વાનુરુજ્યતે ॥
—અધ્યાત્મોપનિષદ્, જ્ઞાનયોગ૦, શ્લોક ૬.

૫૧. વિકલ્પકલ્પનાશિલ્પં, પ્રાયોડવિદ્યાવિનિર્મિતમ્ ।

ટીકા—“ વિકલ્પાઃ ” શબ્દવિકલ્પા અર્થ વિકલ્પાશ્ચ, તેષાં કલ્પનારૂપં શિલ્પં, ‘ પ્રાયો ’ બાહુલ્યેન, ‘ અવિદ્યાવિનિર્મિતં ’ જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મસંપર્કજનિતમ્ । —દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા, ર૩, શ્લોક ૬.

છે; એટલે વિચાર શાંત થાય ત્યારે જ અનુભવ મળે. ૫૨ મનની ઉપશાંતિ અવસ્થા કે તેનો નાશ એ ઉન્મત્તની અવસ્થા છે. અને ઉન્મત્તની અવસ્થામાં અનુભવ મળે છે. માટે આત્મ-જ્ઞાનની-અનુભવની પ્રાપ્તિ ઇચ્છતા મુમુક્ષુએ પ્રથમ ચંચળ ચિત્તને પોતાની ઇચ્છાનુસાર પ્રવર્તવાવાનું સામર્થ્ય મેળવવું રહ્યું; પછી એકાગ્ર બનેલ એ ચિત્તને આત્મવિચારમાં જોડી એનો નાશ કરવો જોઈએ. ૫૩ મોહનાશનો આ અમોઘ ઉપાય છે. ૫૪

શું વર્તમાન કાળે આત્માનુભવ મેળવી શકાય ?

અને સ્વાનુભૂતિ આ જીવનમાં ન જ મળે એવું નથી; આપણા નિકટના કાળમાં થઈ ગયેલ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ, ઉપાધ્યાય શ્રી માનવિજયજી વાચક, મહાયોગી આનંદધનજી અને ચિદાનંદજી મહારાજે પોતાને અનુભવ પ્રાપ્ત થયાના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો કર્યા છે :—

- (૧) “ માહરે તો ગુરુચરણ પસાયે, અનુભવ દ્વિષમાં પેઠો;
ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ પ્રગટી ઘટમાંહી, આતમ રતિ હુધ્ બેઠો રે.. ” ૫૫

—ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ, શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૧૩.

- (૨) “ અજિત જિનેસર ચરણની સેવા હેવાએ હું હળીઓ;
કહીએ અણુચાખ્યો પણ અનુભવ-રસનો ટાણો મીલીયો.

... ...

૫૨. (૧) કલ્પનાશિલ્પવિશ્રાંતેસ્તુચૈવાનુભવો દશા । —અધ્યાત્મોપનિષદ્, જ્ઞાનયોગ૦, શ્લોક ૨૪.
(૨) નષ્ટે મનસિ સમન્તાત્, સકલે વિલયં ચ સર્વતો યાતે ।
નિષ્કલમુદેતિ તત્ત્વં, નિર્વાતસ્થાયિ દીપ ઇવ ॥

ટીકા—નષ્ટે ભસ્મલજ્જામિવત્સમન્તતસ્તિરોહિતે મનસિ । તથા સદ્ કલામિશ્ચિ તાસ્મૃત્યાદિરૂપમિતંતે ચત્તસકલં તસ્મિન્ જલપ્રવાહપ્લાવિતવહ્નિવદ્વિલયં ક્ષયમુપગતે સતિ તત્ત્વમાત્મજ્ઞાનરૂપં નિષ્કલં કર્મકલાવિનિર્મુક્તમુદેતિ ।

—યોગશાસ્ત્ર સટીક, પ્રસ્તાવ ૧૨, શ્લોક ૩૬.

- ૫૩ “ વિક્ષિપ્તાચ્ચેતસઃ સ્વાભાવિકાદ્યાતાયાતં ચિત્તમભ્યસ્યેત્, તત્તોઽપિ વિશ્લિષ્ટં, તત્તોઽપિ ચ સુલીનં, એવં પુનઃપુનરભ્યાસાચ્ચિરાલમ્બં ધ્યાનં ભવેત્ । તતઃ સમરસભવપ્રાપ્તેઃ પરમાનન્દમનુભવતિ । ”

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૧૨, શ્લોક ૫, ટીકા.

(ચિત્તની વિક્ષિપ્તાદિ અવસ્થાઓનું વર્ણન શ્લોક ૩-૫ માં કર્યું છે.)

૫૪. (૧) આલંબ્યૈકપદાર્થ, યદા ન ક્ષિષ્ણિદ્વિચિન્તયેદન્યત્ ।
અનુપનતેન્ધનવહ્નિવદુપશાન્તં સ્યત્તદા ચેતઃ ॥
શાન્તે મનસિ ય્યોતિઃ પ્રકાશતે શાન્તમાત્મનઃ સહજમ્ ।
ભસ્મોભવલવિદ્યા, મોહધ્વાન્તં વિલયમેતિ ॥

—અધ્યાત્મસાર, અનુભવાધિકાર, શ્લોક ૧૭, ૧૯.

- (૨) કદલીવજ્જાવિદ્યા લોલેન્દ્રિયપત્રકા (લા) મનઃકંદા ।
અમનસ્કફલે દૃષ્ટે નર્યતિ સર્વપ્રકારેણ ॥ —યોગશાસ્ત્ર, પ્ર. ૧૨ શ્લોક ૪૦.

૫૫. (૧) “ જિનગુણ ચંદ્ર કિરનસુઃ ઉભગ્યો, સહજ સમુદ્ર અથાગ;
ધ્યાતા ધ્યેય ભયે દાઉ એકહુ, મીટયો બેદ કો ભાગ.”

—ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી : ચન્દ્રપ્રભાજિનરતવન.

પ્રભુની મહેરે તે રસ ચાખ્યો, અંતરંગ સુખ પામ્યો;
માનવિજય વાચક ધર્મ જાણે, હુઝો મુજ મન કામ્યો.”

— અજિતનાથજિનસ્તવન (ઉપાધ્યાય શ્રી માનવિજયજીકૃત ચોવીસી)

- (૩) “ અવધુ અનુભવ કલિકા જગી,
મતિ મેરી આતમ સમરન લાગી...
અનુભવરસમે રોગ ન શોગા, લોકવાદ સખ મેટા;
કેવળ અચલ અનાદિ શિવશંકર મેટા. અવધુ ૦ ૩
વર્ષાશુદ્ધ સમુદ્ર સમાની, ખખર ન પાવે કોઈ,
આનંદધન ઠહે જ્યોતિસભાવે, અલખ કહાવે સોઈ. અવધુ ૦ ૪

— આનંદધનજી મહારાજ.

- (૪) અનુભવ જ્યોતિ જગી છે હૈયે અમારે એ,
અનુભવ જ્યોતિ જગી છે. —ચિદાનંદ બહોતેરી, પદ ૫૫.

આજે પણ એવી વિરલ વ્યક્તિઓ નહિ હોય એમ નહિ, એમને પારખવાની દૃષ્ટિ જોઈએ. જે એમણે મેળવ્યું તે આપણે પણ મેળવી શકીએ છીએ; જરૂર છે એ માટેના યોગ્ય દિશાના પુરુષાર્થની.

સાધના અને પ્રેરણા

પ્રથમ તો નિધાન આપણી પાસે જ પડ્યું છે, એનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. અને પછી એના સાધનનું જ્ઞાન મેળવી એની સાધનામાં લાગી જવું જોઈએ. સાધન છે સ્થિરતા. ૫૬ સ્વાનુભવ માટે પ્રગાઠ શાંતિમાં સ્થિત થવું જોઈએ. પાત્રની સ્થિરતા વિના તેની અંદરની વસ્તુ સ્થિર ન થઈ શકે, માટે આત્મદ્રવ્યની સ્થિરતા આવે તે પહેલાં શરીર અને મન સ્થિર થયેલાં હોવાં જરૂરી છે. તેથી મનોરોધનો અભ્યાસ આવશ્યક થઈ પડે છે.

સ્વાનુભૂતિ અને સમયક્રત્વ સંકળાયેલાં છે. ૫૭

- (૨) ગુરુપ્રસાદ આતિમરતિ પાઈ, તામે' મન ભયો લીન;
ચિદાનંદધન અખ હુઈ બેઠે, કાહુકે નહિ આધિન. ૧
ઘટ પ્રગટી સવિ સંપદા હો.

ધન્દ્રાણી સમતા પવિ ધીરજ, જસ ઘટ જ્ઞાન વિમાન;
જખ સમાધિ-નંદનવનમે' બેલે, તખ હમ ધન્દ્ર સમાન. ૨
ચિંતામણિ સુરતરુ સુરધેનુ, કામકલશ ભયો પાસ;
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ, નવ નિધિ નિરખે, આપ મે' આપ વિલાસ. ૧૨
વાચક જસવિજયે ધર્મ દાખી, આતમ સાખિ રુદ્ધિ;
ભાખી સદ્ગુરુ અનુભવ આખી, રાખીયે કરી ધનવૃદ્ધિ. ૧૫

૫૬. વત્સ ! કિં ચક્ષલસ્વાન્તો બ્રાન્ત્વા બ્રાન્ત્વા વિષીદસિ ।

નિધિ સ્વસંનિધાવેવ સ્થિરતા દર્શયિષ્યતિ ॥

—જ્ઞાનસાર, સ્થિરતાઅષ્ટક, શ્લોક ૧.

૫૭. (૧) સમક્રિત દ્વાર ગભારે પેસતાં જી,
ભુંગળ લાગી આધે કપાયની જી, મિથ્યાત્વમોહની સાંકળ સાથ રે;
ખાર ઊઘાડ્યાં શમ-સંવેગનાં જી, અનુભવ બવને પેઠો નાથ રે.

જ્ઞાન સહિત ક્રિયા એટલે જે ક્રિયામાં શ્રુત ઉપરાંત પોતાની—આત્માની સ્વાનુભવજન્ય પ્રતીતિ ભળી હોય તે. ૫૮ એવો જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં એટલી કર્મનિર્જરા કરી શકે જે અજ્ઞાની પૂર્વકોડ વર્ષ સુધીમાં પણ માંડ કરે. આવી વિપુલ કર્મનિર્જરા કરાવી આપનાર એવું જ્ઞાન મેળવવા પ્રત્યે ઉદાસીન રહેનાર મુમુક્ષુનો સંવેગ તીવ્ર ગણાય ખરો ?

જે જ્ઞાન વિના વિપુલ શ્રુતજ્ઞાન પણ “જૂઠું” જ રહે છે, એ અનુભવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પ્રત્યેક મુમુક્ષુને કેવું આકર્ષણ હોય ! અને તેમાંયે આત્મસાધના કાળે જ જેણે ભેખ લીધો તેને તો એની પ્રાપ્તિ માટે કેવી તાલાવેલી હોય ! તે શું માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાનથી સંતોષ માની નિરાંત અનુભવી શકે ખરો ? ૫૯

ભાવી ગણધરના આત્માના ૬૦ ધર્મશુરુ થવાનું સૌભાગ્ય જેમને સાંપડ્યું છે, તે “કલિકાલસર્વજ્ઞ” આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિય મહારાજે વિવેકશીલ મુમુક્ષુને સ્વાનુભવપૂર્ણ જે સલાહ આપી છે, અને ભાવી ગણધર થનાર આત્માએ જેનું અનન્ય ભાવે અનુસરણ કર્યું છે, તે આપણે અહીં જોઈશું ? ૬૧ આ રહી તે સલાહ :

“જે કંઈ દુઃખ છે તે આત્મજ્ઞાન રહિતને છે. આત્માનાં અજ્ઞાનજનિત તે દુઃખ અજ્ઞાનના પ્રતિપક્ષી આત્મજ્ઞાનથી શમે છે, નાશ પામે છે; જેમ પ્રકાશથી અંધકાર.”

“કર્મનો ક્ષય તો તપથી થાય, તો પછી આત્મજ્ઞાનને આટલું મહત્ત્વ શા માટે ?” —એ શંકાનું નિરસન કરતાં તેઓ કહે છે કે “બીજાં અનુષ્ઠાનોની વાત તો દૂર રહી, જેને તમે નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ કહો છો તે તપથી પણ, આત્માના અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલ

(૨) પોતાને અનુભવ લાધ્યાના ઉદ્ગારની સાથે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયળ મહારાજ કહે છે :

ઊઘ્યો સમકિત રવિ ઝલહલતો, ભરમતિભિર સવિ નાહો.

... ..

હરયો અનુભવ જોર હતો જે મોહમદ્દ જગલુંડો,

પરિપરિ તેહના મર્મ દેખાવી, ભારે કાધો ભોંડો રે.

અનુભવગુણ આઘ્યો નિજ અંગે, મિટયો રૂપ નિજ માંડો.

—શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૧૩.

૫૮.

આતમ દરિસણુ જેણું કર્યું, તેણે મૂંઝો (ઢાંક્યો) ભવભયરૂપ રે.

ક્ષણ અર્થે જે અધ ટલે, તે ન ટલે ભવની કોડી રે,

તપસ્યા કરતાં અતિ ધણી, નહિ જ્ઞાન તણી છે જોડી રે.

—શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૭, ૩૭-૩૮.

૫૯. અધિગત્યાશ્ચિલં શબ્દવદ્ધા શાસ્ત્રદશા મુનિઃ ।

સ્વસંવેદ્યં પરં વદ્ધાનુભવેનાડધિગચ્છતિ ॥

—જ્ઞાનસાર, અનુભવાષ્ટક, શ્લોક ૮.

૬૦. કુમારપાળ મહારાજના.

૬૧. “યા શાસ્ત્રાસ્તુગુરોર્મુલાદનુભવાચ્છાયાયિ કિંચિત્ કચિત્, યોગસ્યોપનિષદ્ધિવેકિપરિષદ્ધેતશ્ચત્કારિણી ।

શ્રીચૌલુક્યકુમારપાળનૃપતેરત્યર્થમભ્યર્થના—દાનાર્થેણ નિવેશિતા પથિ ગિરાં શ્રીદેમચન્દ્રેણ સા ॥

ટીકા—અનુભવાચ્છ = સ્વસંવેદનરૂપાત્ ।

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રસ્તાવ ૧૨, શ્લોક ૫૫.

દુઃખ આત્મવિજ્ઞાનવિનાનાઓથી છેદી શકાતું નથી; કારણ કે જ્ઞાન વિનાના તપનું ફળ નહિવત્ છે.”

“ માટે, બીજી બધી આજપંપાજ મૂકી દઈને રત્નત્રયના પ્રાણભૂત આત્મજ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને....સ્વાનુભૂતિનું જ નામ આત્મજ્ઞાન છે; આત્મજ્ઞાન એ એનાથી જુદી કોઈ ચીજ નથી.”૬૨

“ અને....તે (અનુભવ) અસંલવિત છે એવુંયે નથી. જાતની કીર્તિ કે યશોગાથાની ખેવના જેવી પોતાની ક્ષુદ્ર કામનાઓની તૃપ્તિ માટે જેટલી મહેનત માણસ કરે છે, તેના કરતાં આ પ્રયાસ વધારે મુશ્કેલીભર્યો નથી. આમાં તો પોતાના મન જોડે જ યુદ્ધ કરવાનું છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના “ એનં જિણેજ્ઞ અપ્પણં, એસ મે પરમો જજ્ઞો । ” ૬૩ એ સૂત્રને પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવી દઈ, સર્વત્ર વીખરાયેલી પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરી, ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ રાખવાનો છે,” ૬૪ જેથી ઇચ્છાનુસાર તેને સ્વરૂપમાં જોડી શકાય અને, ત્યાં એનો લય કરવા દ્વારા, આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા લાધે.

“ પ્રારંભમાં એ કામ નીરસ અને નિષ્ફળ લાગે છે, પણ સંકલ્પબળનો આધાર લઈને, અનેક વારની નિષ્ફળતાઓને અવગણીને, ખંત અને વણથાંભ્યા અથાક પ્રયત્નથી તેને જ કાબુમાં લેવાનું છે. આ કાર્ય જે પાર ઉતારે છે તેનું જીવન પ્રસન્નતાથી સભર બની રહે છે; માનવજીવનનું ખરું ફળ મેળવી તે કૃતાર્થ બની જાય છે.

“ આ માર્ગે જનાર માટે એક ઉત્સાહપ્રેરક હકીકત એ છે કે આ કાર્યમાં સાધકને સદા પોતાની હૃદયશુદ્ધિમાં ખિરાજમાન “ પરમશુર ” તરફથી ગુપ્ત રીતે પ્રેરણા, માર્ગ-દર્શન અને સહાય મળતાં જ રહે છે. આ એક નક્કર હકીકત (a fact) છે એવો અનુભવ આ માર્ગે થોડાંક જ પગલાં મૂકનારને થયા વિના નથી રહેતો. પછી તો તેનું કામ એટલું જ રહે છે કે એ અવાજ સાંભળવા સદા સજાગ રહી પૂરી શ્રદ્ધાથી એનું અનુસરણ કરવું.” ૬૫

અમદાવાદ

વિ. સં. ૨૦૨૩; પે ૫ શુકલા ૧૨,

તા. ૨૩ ૨-૬૭

૬૨. “ આત્માજ્ઞાનમયં દુઃખાત્નજ્ઞાનેન હન્યતે । તત્સાધ્યાત્મવિજ્ઞાનહીનૈસ્છેતું ન શક્યતે ॥

ટીકા—ઇહ સર્વં દુઃખમાત્મવિદાં ભવતિ, તદાત્માજ્ઞાનમયં પ્રતિપક્ષભૂતેનાત્મજ્ઞાનેન શામ્યતિ ક્ષયમુપયાતિ, તમ ઇવ પ્રકાંશેન । નનુ કર્મક્ષયહેતુઃ પ્રધાનં તા ઉત્તં ઇત્યાહ, તપસાડપિ આસ્તામન્યેનાનુ ઠાનેન તદાત્માજ્ઞાનમયં દુઃખમાત્મવિજ્ઞાનહીનૈસ્છેતું શક્યતે, જ્ઞાનમન્તરેણ તપસોડલ્પફલત્વાત્ । તત્ સ્થિતમેતત્ — બાહ્યવિષયવ્યમોહમપહાય રત્નત્રયસર્વસ્વભૂતે આત્મજ્ઞાને પ્રયતિતવદ્મ્ । આત્મજ્ઞાનં ચ ... આત્મનઃ ચિદ્રૂપસ્ય સ્વસંવેદનમેવ સૃયતે, નાતોડન્યમાત્મજ્ઞાનં નામ । ”

—સટીક યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૪, શ્લોક ૩.

૬૩. “ પોતાની જાત ઉપર જય મેળવ, એ તારો પરમ વિજય બની રહેશે. બીજા બધા વિજયો એની આગળ ફિક્કા લાગશે.”

૬૪-૬૫ ‘ અનામી ’ ઉપનામથી લેખકે લખેલ એક લેખ “ પાયાનું કામ ” (‘ ધર્મચક્ર ’, જૂન ૧૯૬૨)માંથી.